

Le texte du Sinai géorgien N 13 est-il le modèle du Sinai 35?

Bernard Outtier, Paris

J'ai eu l'honneur et la joie de participer à nombre d'expéditions avec le Prof. Dr. Jost Gippert, en Arménie, en Géorgie, à Sainte-Catherine du Sinai, et j'ai pu apprécier son inépuisable énergie, la précision de son travail et sa générosité à partager sur le site TITUS les textes des littératures anciennes, en particulier du Caucase.

Je souligne ici la précision de l'analyse codicologique menée sur les manuscrits Sainte-Catherine du Sinai géorgien N 13 et N 55, dans la superbe édition des Palimpsestes albanais du Caucase du Mont Sinai¹. Cette description précise et rectifie bien des points de la description publiée dans le Catalogue du nouveau fonds géorgien de Sainte-Catherine².

Dans sa description, après avoir noté l'étroite parenté textuelle liant les trois recueils monastiques Sinai géorgien 35, Sinai géorgien 25 et le Sinai géorgien N 13+55, J. Gippert s'exprime prudemment en ces termes: « All this seems to suggest that the text of Sin. N 13 represents the draft (model) of Sin. 35 rather than a copy of the latter manuscript. » Il n'est pas question ici du Sinai géorgien 25, que Tzagareli datait des VIII-IXe siècles, et G. Garitte du Xe siècle (I. Djavakhichvili ne donne pas de date). Grâce à la belle découverte de Lali Djghamaia³, nous savons maintenant que le manuscrit 35 a été copié à Saint-Sabbas en 907 (ou, plutôt, semble-t-il, 906, d'après le jour de décès du patriarche Elie III: samedi 4 octobre). Les deux autres manuscrits paraissent avoir été copiés au Sinai; ils sont tous deux en écriture minuscule, alors que le Sinai 35 est en majuscules. La minuscule du N13 + 55 me paraît la plus récente des trois écritures: sa façon de suspendre le *ბ* au-dessus du *ს* (voir trois exemples sur la fig. 16, ligne 5) est encore inconnue au Sin. 25, ou, du moins, la plus rapide.

Pour ce qui est du texte, il est clair que le Sin. 25, qui n'a d'Ammonas que la lettre trois, ne peut être le modèle du Sin. N 13+55. Reste donc à étudier la relation entre les manuscrits Sin.

---

¹ The Caucasian Albanian Palimpsests of Mt. Sinai, ed. Jost Gippert, Wolfgang Schulze, Zaza Aleksidze, Jean-Pierre Mahé (Monumenta palaeographica Medii Aevi, Series ibero-caucasica), Turnhout: Brepols 2008, t. I, I, p. 2-29.

² Catalogue of Georgian manuscripts discovered in 1975 at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai, prepared by Zaza Aleksidze, Mzekala Shanidze, Lily Khevsuriani and Michael Kavtaria, Athènes: Ministère grec de la culture- Fondation du Mont Sinai, 2005.

³ მანანა დვალი, ლალი ჯღამაია, მეათე საუკუნის პატერიკის (Sin-35) ერთი ფრაგმენტის შესახებ, მრავალთავი VI, 1978, 72-80.

35 et Sin. N 13+55. Mais, puisque la lettre trois est aussi contenue dans le Sin. 25, on me permettra d'éditer ici les trois manuscrits: leur orthographe à chacun est si caractéristique qu'il vaut la peine de les lire tous trois.

Sin. 35 46 ra წ(მი)დ(ი)სა ამ(ო)ნადსი მესამეჭ

Sin. 25 50 r ამონადსივე გ~

Sin. N 13 ამონადსივე გ-

35 §1. - ს(ა)ყ(ოარე)ლთა მაგათ სიხაროვლი ო(ფ)ლისა მიერ.

25 საყუარელთა მაგათ ო(ვფ)ლისა მიერ სიხარული.

N13 63v საყუარელთა მაგათ ძმათა ო-ისა მიერ სიხარული.

35 ს(ა)ყ(ოარე)ლნო ძმანო ჩემნო, იცით თქ(ოე)ნცა რ(ამეთოვ) ვინადთგან რჩოლისა

25 საყუარელნო ძმანო ჩემნო, იცით თქ(უენ) 50vრ(ამეთუ) ვინადთგან რჩულისა

N13 საყუარელნო ძმანო ჩემნო ო-ისა მიერ იცით თქ-ნ რ(ამეთუ) ვინადთგან მცნებისა იგი

35 გარდასლვად იქმნა, ვერ ძალ-ოვც ს(ოვ)ლსა მას, რ(ომე)ლი რჩოლსა 46 rb გარდასროვლ

25 გარდასლვად იქმნა, ვერ ძალ-ოვ სულსა მას, რ(ომე)ლი რჩულსა მას გარდასრულ

N13 გარდასლვად იქმნა, ვერ ძალ-უვც სულსა მას, რ(ომე)ლი რჩულსა მას გარდასრულ

35 არს, ვ(ითა)რმცა ადვილად იცნა ღ(მერთ)ი, ოკოეთო არა განაშოროს თავი თოისი

25 ა. ვ. ა. ი. ღ. უკუეთუ ა. გ. თ. თუისი

N13 ა. ვ. ა. ი. ღ. უკვეთუ ა. გ. თ. თვისი

35 კაცთაგან და ყ(ოვ)ლისა ამისგან ზრ(ოვ)ნვისა. რ(ამეთოვ) მაშინ იხილოს ბრძოლად

25 კ. და ყ. ა. ზრუნვისა რ- მ. ი. ბძოლად

N13 კ. და ყ. ა. ამოღსა ზრუნვისა 64 რ- მ. ი. ბრძოლად

35 იგი განწყობილი

25 იგი განწყობილი მისა მიმართ მოცალედ. ხ(ოლო) რ(ა)ჟ(ა)მს იხილოს ბრძოლად იგი

13 იგი გ. მისა მიმართ მოცალედ ხ- რ(ა)ჟ(ა)მს იხილოს ბრძოლად იგი

35 წინააღმდგომთა მათ თოისთა და სძლოს ჟამად-ჟ(ა)მ(ა)დ

25 განწყობილი. წინააღმდგომთა მათ თუისთა და ს. ჟ.

N13 om წინააღმდგომთა მათ თვისთა +და მიაქციოს და ს. ჟ.

35 მომავალთა მათ ზ(ედ)ა ბრძ(ო)ლათა, მაშინ დ(აე)მკვიდრის მის თანა ს(ოვ)ლი

25 მომავალსა მათ ზ(ედ)ა ბრძოლათა მაშინ დაემკვიდრის მის თანა ს(უ)ლი

N13 მომავალთა მას ზ(ედ)ა ბრძოლათა. მაშინ დაემკვიდრის მის თანა სული

35 წ(მიდა)დ და გარდაექცის სიხაროვლად და მხიაროლებად და შოებად. ოკოეთოვ

25 წ(მი)დ(ა)დ და გარდაექცის სიხაროვლად და მხიარულებად და შუებად უკუეთუ

N13 ღ-დ და შრომა იგ გ. სიხარულად და მხიარულებად და შვებად: ოვკვეთუ

35 კოალად იძლის ბრძოლათა მათ შინა, მაშინ მოიწინიან მის ზ(ედ)ა მწოვხარებანი და

25 კოალად იძლის ბრძოლათა მათ შინა 51 r მაშინ მოიწინიან მის ზ-ა მწუხარებანი და

N13 კვლად იძლის ბრძოლათა მათ შინა მაშინ მოიწინიან მის ზ-ა მწუხარებანი და

35 ორვანი და სხოადცა მრავალი და მრავალსახეც სიმძიმე.
25 ურვანი(bis) და სხუადცა მ. და მრავალსახე სიმძიმე.
N13 ურვანი და სხუადცა მრავალი და მრავალსახე სიმძიმე:

§2 ამისთოსცა წ(მიდა)ნიცა იგი პირველნი მამანი ოდაბნოთა ადგილთა გ(ა)ნყენებოლ
25 ამისთოსცა წ(მიდა)ნი იგი კ. მ. უდაბნოთა გ(ა)ნყენებულ
N13 ამისგამო წ-ნიცა იგი პირველნი მამანი ჩ-ნი უ. ადგილთა განყენებულ

35 იყვნეს, გინა თო ელია თეზბელი, გინა დ(ო)ვ(ან)ე ნ(ა)თლის-მცემელი, 46 va გინა თო
25 იყვნეს: გინა თუ ე. თ. გინა: დ. ნ. მ. : გინა: თუ
N13 იყვნეს: თუ ელია თეზბელი გინა იოჰანე ნათლის-მცემელი: გინა თუ

35 სხოანი იგი მ(ა)მ(ა)ნი. ნოჲ ჰგონებთ, ვ(ითარმე)დ რ(ომე)ლნი-ესე კაცთა შ(ორი)ს
25 სხუანი იგი მ. ნუ ჰ. ვ. რ. კ. შ.
N13 სხუანი იგი მამანი: ნუ ჰგონებთ ვ(ითარმე)დ რ(ომე)ლნი-ესე კაცთა შ(ორი)ს

35 იქცევიან მ(ა)რთ(ა)ლნი, კაცთა შ(ორი)ს ყოფითა წარიმართეს სიმართლეს, ა(რამე)დ
25 ი. მრავალნი კ. შ. ყ. წ. სიმართლეს: ა.
N13 არიან მართალნი კაცთა შ(ორი)ს ყოფითა წარიმართეს სიმართლეს: ა(რამე)დ

35 მრავალი დაყოფებად ყვეს პირველ(ა)დ და მოიღეს ძალი იგი საღმრთოდსა მის
25 მ. დაყოფებად ყ. პ. და მ. ძ. იგი ს. მ.
N13 მრავ[ლი] დაყოფებად ყვეს პირველად [და მო]იღო ძალი იგი საღმრთოდსა [მის

35 მ(ა)დლისად, და მაშინ ღ(მერთმა)ნ მოავლინნა კ(ა)ცთა შ(ორი)ს, სავსენი
25 მ. და მ. ღ. მ. იგინი კ. შ. ს.
N13 მ.]64v და მაშინღა ღ(მერთმა)ნ მოავლინნა იგინი კაცთა შ(ორი)ს სავსენი

35 ყ(ოვ)ლითა ს(ა)თნობითა, რ(აფთ)ა მოლოაწე ექმნენ კ(ა)ცთა და ჰკორნებდენ
25 ყ. ს. რ(ა)თა მ. ე. კ. და ჰკურნებ 51v დენ N13
ყ(ოვ)ლითა სათნობითა რ(აფთ)ა მოლოაწე ექმნენ კ(ა)ცთა და ჰკურნებდენ

35 მათსა მას ოძლორებასა, რ(ამეთოჯ) მკორნალნი იყვნეს ს(ოვ)ლთანი და შემძლ(ებელ)
25 მ. მ. უძლორებასა რ- მკურნალნი ი. სულთანი და შ.
N13 უძლორებასა მას მათსა: რ- მკუ. იყვნეს სულ. და შემძლებელ

35 იყვნეს
25 იყუნეს
N13 იყვნეს

35 კორნებად მათისა მის ოძლორებისა. ამის სამკრისაგ(ა)ნ დ(ა)ყ(ოვ)დებისაგ(ა)ნ
25 კურნებად მ. მის]- უძლორებისა ამის საკმარისათუის დაყოფებისათუის
N13 კუ. მათისა მის უძლორებისა: ამის საკმარისათუის დაყოფებისაგან

35 გამოიყვანნის და კ(ა)ცთა მოავლინნის: ხ(ოლო) მოავლინნის მაშინ, ოდესცა ყ(ოვე)ლი
25 გ. და კ. მოუვლინნის ხ- მოავლინის მ. ო. ყ.
N13 გამოიყვანნის და კაცთა მოავლინნის: ხ- მოავლინნის მაშინ ოდესცა ყ(ოვე)ლი

35 ოძლორებად მათი გ(ა)ნკორნებ(ოჯ)ლ არნ. რ(ამეთოჯ) შეოდლებელ არს ვ(ითა)რმცა
25 უძრულებად მ. განკურნებულ არნ რ– შეუძლებელ არს ვ.
N13 უძლურ. მათი განკურნებულ არნ რ– შეუძლებელ არს: ვ(ითა)რმცა

35 ღ(მერთმა)ნ მოავლინნა კ(ა)ცთა აღსაშენებელად და აქონდამცა რადმე
25 ღ. მოავლინა კ. აღსაშენებელად და აქუნდამცა რადმე
N13 ღ(მერთმა)ნ მოავლინნა კაცთა აღსაშენებელად და აქვნდამცა რადმე

35 ოძლ(ო)რ(ე)ბ(ა)დ. 46 vb ხ(ოლო) რ(ომე)ლნი მოვლენედ პირველ სროჯლ-ყოფისა
25 უძრულებად : ხ– რ. მ. კ. სრულ-ყ.
N13 უძლუ. ხ(ოლო) რ(ომე)ლნი მოვლენედ პირველ სრულ-ყოფისა

35 თოისითა ნებითა მოვიდიან და არა ღ(მრთ)ისადათა. რ(ამეთოჯ) ღ(მერთ)ი ეტყოის
25 თუისითა ნ. მ. და არა ღ(მრთ)ისადათა რ– ღ–ი ეტყუის
N13 თვისითა ნებითა მოვიდიან და არა ღ(მრთისა)დათა. რ(ამეთოჯ) ღ(მერთ)ი იტყვის

35 ეგევითართა მათთვის: ”მე არა წარვაავლინებდ, და იგინი რბიოდეს” და შემდგომი.
25 ეგევითართათუის: ”მე არა წარვაავლინებდი და იგინი რბიოდეს” და შემდგომი
N13 ეგევითართა მათთვის: ”მე არა წარვაავლინებდ მათ და იგინი რბიოდეს” და შემდგომი ამისი:

35 ამისთოის ვერცა თავნი თო(ი)სნი დაიმარხნიან ცოცხლად და ვერცა სხო(ჯ)დ
25 ამის52რთუის ვ. თ. თუისნი დ. ც. და]- ვ. სხუად
N13 ამისთვის ვერცა თავნი თვისნი დაიმარხნიან om om ვერცა სხვად

35 ს(ოჯ)ლი აღაშენიან.
25 სული აღაშენიან
N13 სული აღაშენიან

§3 ხ(ოლო) ღ(მრთ)ისა გამო ვლინებოლთა მათ წ(მიდა)თა განყენებად დაყოდებისაგ(ა)ნ
25 ხ– ღ(მრთ)ისაგან მოვლინებულთა მ. წ. გ. დაყოდებისაგან
N13 ხ– ღ-თისა მიერ მოვლინებულთა მათ წ- თა 65 განყენებად დაყოდებისა მისგან

35 არა ჰნებავენ, იციედ რ(ამეთოჯ) მის გამო იგნეს ს(ა)თნოებანი, ხ(ოლო) რ(ადთ)ა არა ორჩ
25 არა ჰ. ი. რ– მისგან მოიგნეს ს. ხ– რ–ა არა ურჩ
N13 არა ჰნებავენ იციედ რ(ამეთოჯ)მისგან მოიგნეს ს(ა)თნოებანი: ხ(ოლო) რ(ადთა) არა ურჩ

35 ექმნენ შემოქმედსა და მოვიდიან სხ(ოჯა)თა აღშენებისათოის.
25 ე. შ. და]- მ. სხუათა აღშენებისათუის.
N13 ექმნენ შემოქმედსა:om მოვიდიან სხვათა აღშენებისათვის.

§4 აჰა ესერა გაოწყე თქ(ოე)ნ დ(ა)ყო(დე)ბისა ძალი და ნაყოფი.
25 აჰა ე. გაოწყე თქ–ნ დაყოდებისა ძალი და ნ.
N13 აჰა ესერა გაოწყე თქ–ნ დაყოდებისა ძალი და ნაყოფი:

§6 აწ ოკოე გ(ა)ნძლიერდით ღ(მრთ)ისა ჩ(ოე)ნისა მიერ საქმეთა შ(ინ)ა თქ(ოე)ნთა.
25 აწ უკუე განძრიელდით ღ–თისა ჩ–ნისა მ. ს. შინა თქ–ნთა
N13 აწ უკუე განძლიერდით ღ(მრთ)ისა ჩ(ვე)ნისა მიერ საქმეთა შ(ინ)ა თქ(ვე)ნთა:

35 ხ(ოლო) რ(ომე)ლთა დაუტევები(ე)ს დ(ა)ყ(ო)დებისა, ძალი ვერ ჰელ-ეწიფების
25 ხ- რ-ლთა დაუტევებიეს დაყოდებამ ძალი]- ვ. ჯ. ე.
N13 ხ(ოლო) რ(ომე)ლთა დაუტევებიეს დაყოდებამ : om ვერ ჰელ-ეწიფების
35 ვ(ითა)რმცა წარიმართეს და სძლეს ნებასა თოისა, ვერცა წინააღუდგენ გ(ა)წყობილსა
25 ვ-რმცა წ. დას. ნ. თუისსა და ვ. წინააღუდგენ გ.
N13 რ-ამცა წარიმართეს და სძლეს ნებასა თვისსა: om ვერცა წინააღუდგენ განწყობილსა

35 მათა მიმართ 47 ra ბრძოლასა, ამისთოისცა ვერ დაიმკვიდრეს ძალი იგი ღ(მრთისა)დ
25 მათთა მ. ბ. ამისთუის ვერცა დაიმკვიდრეს ძ. ი. ღ-თისადა
N13 მას მათა მიმართ ბრძოლასა: ამისთვის ვერცა დაიმკვიდრეს ძალი იგა ღ-ე

35 თავთა შინა მათთა, რ(ამეთოჯ) ძ(ა)ლმან ღ(მრთ)ისამან არა დაიმკვიდრის მათ თანა
25 თ. შ. მ. რ- ძ. ღ-თისამან არა დაიმკვიდრის მ. თ.
N13 თავთა შინა მათთა: რ(ამეთოჯ) ძ(ა)ლმან მან ღ-თისამან არა დაიმკვიდრის მათ თანა

35 რ(ომე)ლნი ჰყოფედ ნებასა თავისა თოისისასა. ა(რამე)დ თქ(ოე)ნ ვნებათა მათ სძლეთ
25 რ-ლნი ჰყოფენ ნ. თ. თუისისა ა-დ თქ-ნ ვ. მ. სძლეთ
N13 რ-ლნი ჰმონებენ ნებასა თავისა თვისისასა : ა-დ თქ-ნ ვნებათა მათ სძლეთ

35 დ[ა]ყოდებითა და განკითხვითა და ყ(ოვ)ლისაგან ბოროტისა სივლტოლითა და
25 დ. და გ. :და ყ. ბ. სივლტულითა და
N13 დაყოდებითა და განკითხვითა და ყ(ოვ)ლისაგან ბოროტისა სივლტოლითა და

35 ესრეჳთ ძალი ღ(მრთ)ისადა თოით მოვიდეს. გ(ა)ნძლიერდით ს(ოვ)ლითა.
25 ესრეჳთ ძ. ღ-თისადა თუით მ. განძრიელდით ს-ლითა:
N13 ესრეთ ძალი ღ-ე თვით მოვიდეს განძლიერდით სულითა

Peut-on répondre maintenant à la question? Dès l'adresse, il semble clair qu'aucun des trois manuscrits n'est copié directement sur un des autres. Sin 35 et Sin 25 ne copient pas Sin N 13, voir, dès la première ligne, la variante de Sin N 13 *commandement* vs *loi* ; et, à peine plus bas: *alors demeure chez lui l'Esprit saint et se change en joie* (Sin 35 et 25) vs *alors demeure chez lui l'Esprit de Dieu et le labour se change en joie* (Sin N 13). Cela est important, car ainsi se devine le nombre de manuscrits anciens de ces textes ascétiques destinés à la *lectio diuina* monastique qui ont disparu.

J'ai présenté les manuscrits avec leur orthographe propre et leur système d'abréviations. L'édition complète, préparée, sera présentée selon l'orthographe classiquement reçue. On notera simplement ici pour N 13 la régularité de son traitement du უ non syllabique par ჯ; d'ailleurs, l'orthographe des trois manuscrits diffère essentiellement par le traitement du უ non syllabique et du ჳ, les deux graphèmes de l'alphabet grec qui n'avaient pas de strict correspondant dans la phonétique géorgienne. Quant à la graphie sporadique იგა du déictique, je ne me souviens pas de l'avoir rencontrée ailleurs . . .

Le modèle de la traduction géorgienne est clairement le grec: on sait qu'il existe aussi une traduction syriaque, éditée, une traduction arabe, inédite, que je sache, et certaines lettres en arménien et en éthiopien: voir *Lettres des Pères du désert Ammonas, Macaire, Arsène, Sérapion de Thmuis*, Bellefontaine 1985 (Spiritualité orientale n° 42).

Il reste à tenter de donner une traduction: je le fais sur un texte « éclectique ».

Du même saint Ammonas, troisième [lettre]

Aux bien-aimés dans le Seigneur, joie!

1. Mes frères bien-aimés, vous savez vous aussi, que depuis la transgression de la Loi, l'âme qui a transgressé la Loi ne peut facilement connaître Dieu, si elle ne s'éloigne pas elle-même des hommes et de toute distraction. Car alors elle verra la lutte rangée s'exerçant contre elle; or quand elle verra la lutte rangée de ses adversaires et triomphera des luttes qui lui surviennent de temps en temps, alors l'Esprit de Dieu habitera en elle et le labeur se changera en joie et en allégresse (on a ici un doublet: *allégresse et plaisir*, phénomène relativement rare dans les traductions géorgiennes). Si de nouveau elle est vaincue dans les luttes, alors surviennent sur elles des tristesses et des ennuis et beaucoup d'autres (choses) et des désagréments variés.

2. C'est pourquoi les saints premiers Pères aussi s'étaient retirés dans des lieux déserts, soit Élie le Thesbite, soit Jean le Baptiste, soit les autres Pères. Ne pensez pas que les justes qui sont au milieu des hommes ont progressé dans la justice en étant au milieu des hommes: mais ils ont pratiqué d'abord une grande solitude et ils ont reçu la puissance de la grâce divine, et alors Dieu les a envoyés au milieu des hommes, emplis de toutes vertus, pour qu'ils deviennent dispensateurs pour les hommes et guérissent leur infirmité, car ils devinrent médecins des âmes et purent guérir leur infirmité. Dans ce but il les tire de la solitude et les envoie aux hommes; mais il les envoie alors que toute leur infirmité a été guérie. Il est impossible en effet que Dieu les envoie pour édifier les hommes et qu'ils aient quelque infirmité. Mais ceux qui viennent [au milieu des hommes] avant d'être parfaits, viennent par leur propre volonté et non par celle de Dieu. Car Dieu dit au sujet de tels: « Moi, je ne les envoyait pas, et eux couraient, et la suite (Je 23, 21). » A cause de cela, ils ne peuvent ni se garder eux-mêmes, ni édifier une autre âme.

3. Or les saints qui sont envoyés par Dieu ne veulent pas s'éloigner de la solitude, ils savent que c'est par elle qu'ils ont acquis les vertus; mais pour ne pas désobéir au Créateur, ils viennent pour édifier les autres.

4. Voici: je vous ai fait connaître la puissance et le fruit de la solitude.

6. Donc fortifiez-vous en notre Dieu dans vos œuvres. Or ceux qui ont abandonné la solitude ne peuvent progresser et vaincre leur volonté ni résister à la lutte rangée contre eux, c'est pourquoi la puissance de Dieu ne pourra habiter en eux, car la puissance de Dieu n'habite pas chez ceux qui sont esclaves de leur volonté. Mais vous, vainquez les passions par la solitude, le discernement et la fuite loin de tout mal, et ainsi la puissance de Dieu viendra d'elle-même.

Portez-vous bien dans l'Esprit!

B. Outtier
C.N.R.S. Villejuif

Bibliographie

- მ. დვალი, ლ. ჯღამაია, მეათე საუკუნის პატერიკის (Sin-35) ერთი ფრაგმენტის შესახებ, მრავალ-
თავი VI, 1978, 72-80
- Catalogue of Georgian manuscripts discovered in 1975 at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai, prepared
by Zaza Aleksidze, Mzekala Shanidze, Lily Khevsuriani and Michael Kavtaria, Athènes: Ministère grec
de la culture- Fondation du Mont Sinai, 2005
- The Caucasian Albanian Palimpsests of Mt. Sinai, ed. Jost Gippert, Wolfgang Schulze, Zaza Aleksidze, Jean-
Pierre Mahé (Monumenta palaeographica Medii Aevi, Series ibero-caucasica), Turnhout: Brepols 2008, t.
I, I